

Bossche burgers, broeders en bazen

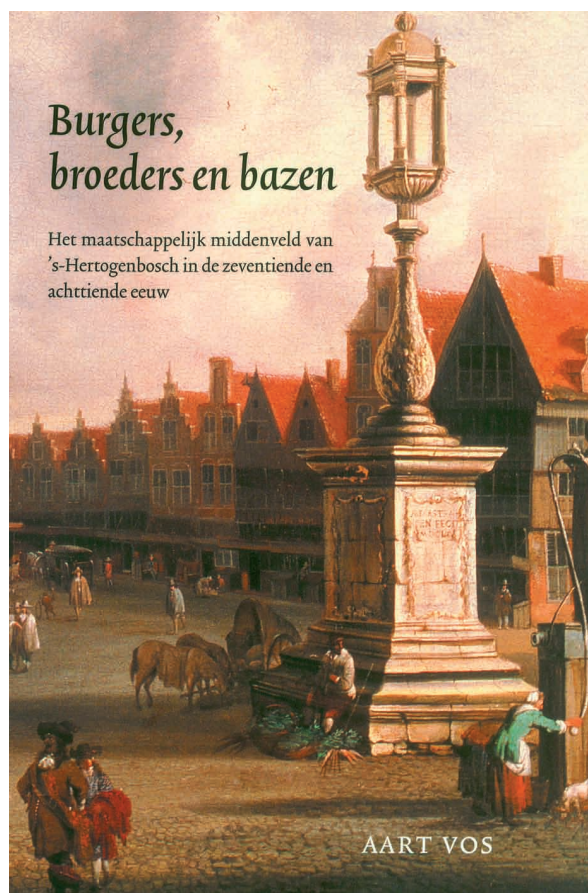
Boeiende studie naar maatschappelijk middenveld

Jord Hanus*

's-Hertogenbosch is en blijft een door historici graag bestudeerde stad. Met de regelmaat van de klok verschijnen kwalitatief sterke monografieën waarin het Bossche verleden op velerlei manieren belicht wordt. De aan de Universiteit Utrecht verdedigde dissertatie van Aart Vos, zeker geen onbekende voor wie de Bossche geschiedenis na aan het hart ligt, past perfect binnen deze reeks.

In *Burgers, broeders en bazen* analyseert Vos het maatschappelijke middenveld van 's-Hertogenbosch in de zeventiende en achttiende eeuw, hoewel dankzij de vele verwijzingen naar de late middeleeuwen en zestiende eeuw dit boek een bredere chronologische basis dekt.

Anderzijds vormt de Reductie van 1629, de finale inlijving bij de Republiek na de verovering van de stad door Frederik Hendrik, een cruciaal breekmoment. Het katholiek gekleurde 's-Hertogenbosch kwam immers onder gereformeerd bestuur, wat voor tal van (nieuwe) fricties en breuken in de stedelijke samenleving zorgde. Zeker tijdens de eerste jaren onder de Republiek toonden verschillende nieuwe gezagsdragers zich manifest antikatholiek. Precies over de dagelijkse praktijk van deze 'multiculturele' stad, haar conflicten maar ook en vooral de gerealiseerde stedelijke gemeenschap gaat *Burgers, broeders en bazen*. Aart Vos focust daarbij op het stedelijke middenveld, de 'civil society' in het wetenschappelijke jargon, zoals deze vorm kreeg binnen en door vier sociale verbanden: het burgerschap, de

schutterijen, de ambachtsgilden en de gereformeerde gemeente. Deze vier instituties brachten echter niet alleen samenhang in de typische corporatistisch georganiseerde vroegmoderne stadsgemeenschap. Via diverse mechanismen en processen zorgde elk van deze sociale verbanden ook voor uitsluiting en vaak al te hoge drempels binnen de Bossche samenleving.

Poorterschap

Het poorter- of burgerschap, om te beginnen, zorgde op evidente wijze voor in- en uitsluiting binnen

de stedelijke gemeenschap. Poorters hadden toegang tot de Bossche armenzorg, ambachtsgilden en schepenbanken, en genoten tal van andere stedelijke voorrechten. Omgekeerd wisten de ingezetenen die het zonder dit statuut moesten stellen, toch al gauw meer dan de helft van de stadsbevolking, zich uitgesloten van deze voordelen. Poorter werd men door de doop te ontvangen binnen de stadsgrenzen – eigenlijk binnen de grenzen van de vrijheid –, door huwelijk, schenking of koop. Vooral koop en schenking openden perspectieven voor zowel stadsbestuur als immigrant: het verschafte laatstgenoemde een relatief goedkope weg naar het hart van de stedelijke gemeenschap, anderzijds leverde het de regenten een greep op de samenstelling van de stadsbevolking. Zo verkregen in de jaren 1640 talrijke gereformeerden gratis poorterrechten, terwijl tezelfdertijd katholieke inwijkelingen formeel (maar niet noodzakelijk in de praktijk) de toegang tot het gekochte burgerschap ontzegd werd.¹ De ‘nije’ religie was en bleef echter een minderheidsreligie binnen de stad, al wisten de gereformeerden zich verzekerd van nagenoeg alle machtsposities. Zo mocht de schepenbank amper tot geen ‘paapsen’ meer tellen na 1629, al trachtte het stadsbestuur in deze en andere zaken bovenal de kerk in het midden te houden – zoals nog zal blijken.

Schutterijen

Weinig verrassend ontsnapten ook de schutterijen niet aan de gevolgen van de religieuze en staatkundige troebelen. Tussen 1629 en 1643 werd de katholieke schutters wapen, vaandel en bijgevolg eer en identiteit ontnomen. Daarna werden de schutterijen gereorganiseerd en impliciet onder gereformeerd gezag geplaatst. Dit was om meerdere redenen een interessante zet van de gereformeerde machthebbers. Immers, de meer gegoede poorters van de stad bevolkten de vier Bossche schutterijen; men moest namelijk de eigen, prijzige, wapenrusting bekostigen. Bovenal creëerden en versterkten de ‘borgercompagnieën’ de stedelijke identiteit van haar leden. ‘Edel Manhaftigh en garde der Stadt, Dees eer hebben wij altijd gehad’, aldus een trefende versregel uit 1744 (p. 73). Door katholieken en gereformeerden expliciet te vermengen hoopte men de tegenstellingen weg te masseren – en drinken – wat zoals blijkt uit de verder incidentarme geschiedenis van de schutterijen goeddeels lukte ook. Vos legt een sterke nadruk op het verbindende karakter van deze instellingen, waarbinnen trouw aan en trots op de stad de religieuze verschillen schijnbaar uitvlakten tot een ‘omgangsoecumene’. Verder beschrijft hij de geschiedenis, werking en verantwoordelijkheden van de schutterijen in detail.

Huizen met houten gevels aan de westzijde van de Kruisstraat richting Vismarkt (thans Visstraat). Op de achtergrond van deze tekening van J. Jelgerhuis (1827) links de zogeheten visbanken waar de viskopers hun waar verkochten. Tal van ambachtsgilden lieten gereformeerden als lid toe. Het slagers- en het viskopersgilde werden echter gereformeerde beroepsgenoten. Speelde het geloof werkelijk een rol? Of wilden de slagers en viskopers de vleeshal en visbanken in de familie houden? (Origineel: UvT, Brabant Collectie; foto: Stadsarchief)

Ambachtsgilden

Het derde sociale verband betreft de talrijke ambachtsgilden. Deze in origine beroepsgebonden instellingen verenigden ambachtsmeesters, knechten en leerjongens, verleenden allerlei diensten en rechten, maar legden ook plichten op. De ambachten droegen bij uitstek de waarden van het stedelijke corporatisme uit. De ambachtsmeesters beschouwden zichzelf als de steunpilaren van de stedelijke samenleving. Zij beschermden de stedelijke en de eigen economische belangen, trokken hiertoe diepe lijnen tussen burgers en – per definitie onbetrouw-

bare – vreemdelingen, rekwestreerden het stadsbestuur voor tal van zaken, inspecteerden de eigen gildebroeders en deelden jaarlijkse maaltijden en andere sociabiliserende rituelen. Anderzijds was de ambachtelijke solidariteit met verarmde collega's, net zoals in vele andere steden, minimaal, waren vrouwen en niet-poorters nagenoeg volledig uitgesloten en werden de soms concurrerende soldaten in de stad met een scheef oog bekeken. Desondanks benadrukt Vos het broederlijke van de ambachtsgilden en hun bijdrage tot de omgangsoecumene. In de opgetekende conflicten was het religieuze immers steevast ondergeschikt aan de economische belangen in het gewag. Op patroondagen smaakten 'bier, kaas en ham – behalve op vrijdag – katholiek en gereformeerd' (p. 180).

Macht bij (gereformeerde) elite

Zoals eerder aangestipt was het vroegmoderne 's-Hertogenbosch grotendeels katholiek van confessie. De opbouw van een gereformeerde gemeente was dan ook alles behalve vanzelfsprekend, net zo min als de geprezen omgangsoecumene heeft zij onmiddellijk wortel geschoten. Vlak na de Reductie predikten de gereformeerde gezagdragers fors tegen de katholieke kerk, en voegden zoals al aangegeven de daad bij het woord. Niet alleen via het poorterschap en de schutterijen werden de katholieken naar de periferie verdrongen. Ook met de verdere ontwikkeling van de gereformeerde gemeenschap, inclusief kerkenraad, avondmaal, armenzorg, nauwe wisselwerking met het stadsbestuur en zelfs de afgedwongen toegang tot de bij uitstek katholieke Illustre Lieve Vrouwe Broederschap, plaatsten de gereformeerden zich meer en meer in het centrum van het stedelijke leven – ten nadele van de katholieke stedelingen. Daarenboven wisten ook de arme lidmaten en gereformeerde sympathisanten zich meer en meer buitengesloten van het religieuze hart van de stad. Na een periode van fysieke segregatie tijdens de kerkdienst (arme kinderen dienden halverwege de zeventiende eeuw de eredienst op aparte banken te volgen), werden tijdens de achttiende eeuw de arm-lastigen verplicht afzonderlijke en afgezonderde kerkdiensten bij te wonen op zondagavond. Misschien wat contradictorisch staat in dit vierde en omvangrijkste deel van het boek het contrast tussen oude en 'nije' religie minder centraal dan in de voorgaande delen. Of beter gezegd, door het ontbreken van enig katholiek archief die naam waardig, blijft op 'religieus-institutioneel' niveau de analyse beperkt tot de gereformeerde vertogen en praktijken. Deze bewijzen dat binnen de Bossche gereformeerde gemeente (eigenlijk de autoritaire kerkenraad) het

militante antikatholicisme slechts langzaam wegebde – om eigenlijk nooit echt te verdwijnen.

Een harmonieuze samenleving?

Dat grootschalige conflicten desondanks uitbleven, is zeker vergeleken met andere steden in West-Europa opmerkelijk maar geenszins toevallig. Het stadsbestuur speelde immers een beslissende rol van bemiddeling en matiging, aldus Aart Vos. Geprangd tussen gereformeerde kat en katholieke hond, tussen bemoeiziek Den Haag en fiere corporaties, tussen concurrerende soldaat en eigengereide ambachtsmeester, en tussen trotse burger en onbetrouwbare 'uytlander', wisten de regenten slag om slinger de meest stekelige angelen uit de discussies te halen. In naam van het algemene belang realiseerde het stadsbestuur de omgangsoecumene, de nagenoeg unieke (relatief) vreedzame samenleving tussen beide confessies. En hoewel de corporaties duidelijk een eigen agenda nastreefden, droegen ook zij hierin een fundamentele verantwoordelijkheid. Net zoals sociale denkers als Durkheim, Putnam of Etzioni voor hem, wijst Vos op het belang van 'de kleine verbanden – 'bemiddelende instellingen' – die een democratische communautaire samenleving – 'een gemeenschap van gemeenschappen' – nodig heeft, wil deze levend blijven' (p. 385). Met deze ene slotzin balt Aart Vos zijn voornaamste bevindingen samen met het oog op de bredere debatten binnen de sociale wetenschappen over identiteits- en vooral gemeenschapsvorming. De gehanteerde concepten en begrippen verklikken zijn kijk op de sociale werkelijkheid, die sterk aanleunt bij de net geciteerde namen en andere zogenaamde 'gemeenschapsdenkers'. Deze stroming legt sterke nadruk op harmonie en de 'democratiserende werking' van de 'civil society' en haar kleine sociale verbanden en verenigingsleven. Vos is zich zeker bewust van de tekortkomingen in deze visie – vandaar zijn sterke nadruk op processen van uitsluiting die vaak hand in hand gingen met de door Putnam en anderen geroemde 'gemeenschapszin' van zulke instellingen. Vanuit dit perspectief is het een gemiste kans dat in *Burgers, broeders en bazen* geen aansluiting werd gezocht met de ideeën uit de conflictsociologie, die veel meer de nadruk legt op het conflict en vooral de machtsverhoudingen binnen elk menselijk samenleven. Voor denkers als Marx, Weber of recenter de Franse socioloog Pierre Bourdieu zijn concepten als democratie, gemeenschapszin tot het 'algemeen belang' toe veelal handige constructies van de machthebbers gericht op de bestendiging van de eigen dominantie. Instellingen zoals diegene uit Vos' dissertatie werden immers

En van de eerste predikanten die de gereformeerde gemeente van 's-Hertogenbosch diende: Godefridus Udemans (1582-1649). Als aanhanger van de zogeheten beweging van de Nadere Reformatie ijverde hij voor de 'praxis pietas'. Hij keerde zich tegen een gereformeerde inquisitie, was vóór vrijheid van geweten, maar drong bij de stadsregering aan op strenge naleving van de plakkaaten tegen de 'paapsche superstition'. Ook de 'comedien en dansserijen' vonden bij hem geen genade. De zorg voor de armen was een Gode welgevallig werk, waar hij zich sterk voor maakte.

gemaakt door en voor elitegroepen, met als voornaamste doel de elitebelangen te verdedigen. Vertogen over gelijkheid en gemeenschapszin, Bourdieus 'symbolische geweld', verbergen vaak een achterliggende realiteit die veel minder fraai is. Meer systematische aandacht voor fijnere mechanismen van ongelijkheid en differentiatie had misschien een minder positief verhaal opgeleverd. Geen uitsluiting betekent immers geenszins geen ongelijkheid.

Ongelijkheid

Hoe edel en manhaftig de schutterijen in de eigen woorden ook mogen geweest zijn, bijvoorbeeld, de ongelijkheden binnen deze instellingen waren desondanks aanzienlijk. Net zoals bij het stadsbestuur werd niet alleen, zoals Vos al betoogde, de grote meerderheid van de stadsbevolking uitgesloten van toegang, binnen enkele jaren na de Reductie bekleedden de gereformeerden alle machtsposities. Soortgelijke verhalen van – vaak verdoken, vaak al te duidelijke – ongelijkheden omgeven ook de andere instellingen. Welvaart bepaalde in grote mate de toegang tot vele rechten en privileges, vrouwen en 'uytlanders' (en joden bovenal!) werden nagenoeg overal buiten gehouden. De katholieken kregen dan weer voorna-

melijk de speling hen toegestaan door de gereformeerden: zo werden naast de al besproken beperkingen inzake het stadsbestuur, poorterschap en schutterijen, ook de katholieke ritens binnen het ambachtswezen sterk beknot. Hoewel de vertogen van de Bossche 'civil society' economische belangen boven religieuze of andere verschillen plaatsten, blijft de vraag in hoeverre deze woorden de feiten vatten.

Het is trouwens gezien de grote aandacht voor vertogen en het woord jammer dat Vos veel van de door hem gehanteerde begrippen en concepten weinig theoretisch uitklaart. Zo zullen zowel ingewijde als leek zeker een eigen idee hebben over 'democratie', 'civil society', 'sociaal kapitaal' en dies meer, de vraag is in hoeverre deze ideeën overeenstemmen met Vos' gebruik ervan. Zo lijkt het gebruik van Bourdieus begrippenarsenaal 'sociaal' (bv. p. 170) en 'symbolisch' (p. 245) kapitaal soms niet helemaal zuiver, net als het sporadische gebruik van aanlokkelijke maar finaal weinigzeggende stoplappen als 'middenklasse'.

Helder betoog

Dat mijn kritieken op *Burgers, broeders en bazen* beperkt blijven tot deze eerder theoretische of zelfs filosofische bemerkingen, getuigt van de grote waarde van het boek. Vos beschrijft en analyseert aan de hand van een uitzonderlijk grote greep uit de Bossche archieven. Zijn aanpak is grotendeels analytisch van aard, al zal de lezer tot haar/zijn plezier vele sprekende en verhelderende voorbeelden ontdekken doorheen de bijzonder vlot geschreven tekst. Het boek maakt niet alleen op uiterst boeiende wijze het verleden bevattelijk, op meerdere plaatsen nodigt het uit tot een kritische reflectie op veel van de hedendaagse maatschappelijke problemen en de bijhorende retorieken – niet in het minst die van vrouw, vreemdeling, religie en sociale uitsluiting.

Aart Vos, *Burgers, broeders en bazen. Het maatschappelijk middenveld van 's-Hertogenbosch in de zeventiende en achttiende eeuw* (Hilversum: Verloren, 2007). Tevens verschenen als proefschrift aan de Universiteit Utrecht 2007.

* Jord Hanus is Aspirant fwo-Vlaanderen en verbonden aan het Centrum voor Stadsgeschiedenis, Universiteit Antwerpen

Noot

1 De beperking op het poorterrecht voor katholieken gold slechts een aantal jaren.